

גנזים בכריכות ספרים

מאת אהרן שויקה

שמחה עמנואל (מהדיר), מגנזי אירופה, ב, מְקִיצֵי נַרְדְּמִים, יְרוּשָׁלַיִם תשע"ט, VIII+408 עמ'

ספרו החדש של שמחה עמנואל ממשיך את קודמו (מגנזי אירופה, א) שיצא לאור בשנת תשע"ה, ומוסיף פרקים חשובים למפעלו רב השנים של עמנואל – איתור ופרסום קטעים חדשים של הספרות הרבנית מתוך 'גניזת אירופה'. כינוי זה, שטבע פרופ' יעקב זוסמן ברימוז לגניזת קהיר המפורסמת, מציין את אלפי הדפים בעברית שנתגלו והולכים ומתגלים בתוך כריכות ספרים ותיקים ארכיוניים המצויים בספריות, בארכיונים ובמנזרים באירופה. במבואו המקיף לכרך הראשון של 'גניזת אירופה' תיאר עמנואל את הגניזה, תולדות מחקרה וחידושיה העיקריים וכן סקר את מצב המחקר ואת הפעילות המחקרית כיום, והמעוניין ימצא את מבוקשו שם.

הכרך הנוכחי כולל תשעה פרקים במתכונת הכרך הקודם. שני פרקים (ב, ו) התפרסמו קודם לכן בממות אחרות והשאר חדשים. הפרק העשירי כולל הוספות ותיקונים לכרך א, ובכלל זה עדכונים רבים לפרק המבוא שצוין למעלה. את הספר מלווים מספר מפתחות מפורטים (כתבי יד, אישים, מקומות ועניינים, ומקורות).

הקטעים המתפרסמים שייכים למגוון תחומים: פרשנות המקרא, פרשנות התלמוד, ספרות הלכתית ופרשנות הפיוט. לקטעים הקדים המהדיר מחקרים מקיפים המכניסים את הקורא לתחומי העניין השונים בצורה שיטתית ובהירה. כוחו של המחבר, שבא לידי ביטוי עד עתה בספריו ובמאות מחקריו העוסקים בכל פינות הספרות הרבנית מראשית תקופת הגאונים ועד מוצאי ימי הביניים, עומד לו גם כאן, והוא מתהלך בנושאים השונים כבן בית שכל נתיבות הספרות ותולדות המחקר מפולשים בפניו.

הפרקים החשובים במיוחד כוללים שרידים ראשונים מחיבורים (או ורסיות של חיבורים) שלא היו מוכרים כלל (פרקים א, ב, ז), או שנודעו מעדויות חיצוניות ומציטוטים בלבד (פרקים ג, ח). כאשר החיבור ידוע מכתבי יד או מקטעים שכבר פורסמו, עמנואל מפרסם את הקטעים החדשים באופן סלקטיבי. הוא אינו מפרסם קטעים שתוכנם חופף לטקסט שכבר פורסם מכתבי יד, אם כי הוא מפרסם שוב קטעים מגניזת אירופה כדי להעמיד במקום אחד מהדורה של כל הקטעים. דוגמה לכך הוא פרק ד, העוסק בפירושו ר' יהודה בן נתן (ריב"ן) למסכת יבמות. החיבור מוכר משני כתבי יד חלקיים וכבר נדפס על פיהם, והדפים מגניזת אירופה גם חופפים לכתבי היד וגם משלימים חלקים חסרים. על כן פרסם עמנואל מהדורה של כל הקטעים שאינם חופפים לכתבי היד, אף שקצתם פורסמו בעבר. לעומת זאת בפרק ה, העוסק בתוספות שאנץ למסכת בבא בתרא, הקטע שעמנואל מפרסם אינו שייך לאותו טופס שממנו פורסם בעבר שריד אחר מחיבור זה, אף הוא מגניזת אירופה, ולכן הוא מסתפק בפרסום הקטע החדש בלבד. בפרק ו מפרסם עמנואל פסקה אחת בלבד מתוך קטע של ספר 'ערוגת הבשם'. הספר הופיע

בשלמות במהדורתו של אפרים אלימלך אורבך על פי שני כתבי יד (אחד מהם חלקי). הפסקה שמפרסם עמנואל נשמטה בטעות בכתב היד שעליו מבוססת המהדורה, והיא מושלמת לראשונה מתוך הקטע החדש. השלמה זו מעניינת במיוחד כי ר' אברהם בן עזריאל מגיה בה את נוסח התלמוד ומציע הסבר פילולוגי כיצד נגרמה לדעתו הטעות בנוסח המקובל. בפרק ט, העוסק בספר 'מרדכי הגדול' למסכתות ברכות, שבת ובבא קמא, עמנואל מפרסם קטעים נבחרים מתוך תשעה דפים שנמצאו בגניזת אירופה, תוך שהוא רושם את תוכן הקטעים ומפרט את שיקוליו בהעמדת המהדורה. גם כאשר הפרסום חלקי, הוא מקדים לפרסום מבוא הכולל בין השאר רישום של כל עדי הנוסח, כתיבי היד וקטעי החיבור מגניזת אירופה. מבואות אלה הם מחקרים מקוריים החורגים בדרך כלל מתוכנו של הקטע המתפרסם והם קובעים ברכה לעצמם. לעומת זאת, כאשר עמנואל אינו מצליח להגיע לזיהוי מלא של הקטע לשביעות רצונו הוא מוותר על פרסום הקטע, כדבריו ביחס לקטע תוספות למסכת זבחים: 'איני יכול לפי שעה לזהות את מחבר התוספות הללו, ועל כן הן אינן מתפרסמות כאן' (עמ' 274).

פרקי הספר מסודרים באופן כרונולוגי לפי זמנם של החיבורים, מחיבורים שנכתבו להשערת עמנואל בארץ ישראל במאה התשיעית או העשירית ועד ספר 'מרדכי הגדול' שנערך ככל הנראה במפנה המאות הארבע עשרה והחמש עשרה. מטבעם של דברים, כל הקטעים הם מכתבי יד אירופיים של חיבורים מן הספרייה האשכנזית והצרפתית.

יוצא דופן הוא הפרק הראשון, הגדול ביותר בספר (מעל 130 עמודים), המציג גילוי של ממש: קונטרס כמעט שלם של שמונה דפים (במצב השתמרות שונה) הכולל חיבור שלא היה ידוע עד כה מתורת ארץ ישראל בשלהי תקופת הגאונים. עמנואל מכנה אותו 'מעין שאילתות'. הקונטרס גם כולל שרידים מן החיבור 'המעשים לבני ארץ ישראל' ובהם כעשרה 'מעשים' חדשים וכן קטעים מ'מסכת גיהנם'. חשיבותו של הקונטרס עומדת ביחס הפוך למצבו הפיזי: גיליונות הקונטרס נחתכו בידי הכורך לרצועות צרות ששימשו להדבקת כריכות באופן שהקשה מאוד על הפרדתן וקריאתן. ככל שהלכה והתבררה לעמנואל חשיבות התגלית כך התקדמה, לפי בקשותיו, מלאכת ההפרדה המסובכת, שעשו אנשי ספריית האוניברסיטה בגראץ; המלאכה ארכה מספר שנים. עם זאת, עדיין נותר טקסט בקפלי היריעות שאינו ניתן לקריאה עד שיפורקו הקונטרסים של הספרים העתיקים, דבר שאנשי הספרייה סירבו לעשות עד עתה. לאחר שהופרדו הרצועות עמדה לפני עמנואל מלאכת השחזור של הגיליונות ושל הקונטרס כולו, והקריאה של כתב היד הפגום והמחוק. עמנואל מעיד כי 'קשה עד מאוד הייתה מלאכת השחזור... גם קריאת הקטעים קשה הייתה עד מאוד' (עמ' 22, הערה 28), בפרט בחיבור שאינו ידוע ממקום אחר. עלינו להחזיק טובה מרובה לעמנואל שהעמיד בפנינו מהדורה משובחת של הטקסט וצילומים איכותיים של מקצת הדפים המשוחזרים, שאין בהם כדי להעיד על היגיעה הגדולה שטרח בה המחבר.

החיבור 'מעין שאילתות' מסודר (בחלקו) על סדר פרשות השבוע, בדומה לספר 'שאלות דרב אחאי'. אף ה'שאלות' שבו משתמשות בלשונות ההצעה המשמשות בשאלתא הבבלית, אמנם בעברית, והן בנויות (לפחות קצתן) בדומה למבנה של השאלות הבבליות. אכן, הן בדרך כלל חסרות, קצרות או מקוצרות. ואולם מצד תוכנו אין לחיבור זיקה לספר 'שאלות דרב אחאי' כלל, מלבד שתי שאלות המגלות דמיון של ממש למקבילות בספר 'שאלות': אחת לסימן קצב בספר (מהדורת מירסקי), ואחרת, במידה קטנה יותר, לסימן קלו. ביחס לשאלתא קצב כבר

הערתי במקום אחר,¹ כי היא שייכת לסדרה של שאילתות שאינן מסידורו המקורי של הספר. זאת ועוד, ברוב כתבי היד נמצאת שאילתא זו בסוף הספר ממש, ומעידה על מקומה שם גם פסקת הסיום: 'אמר ר' שמעון בן חלפתא אין לך כלי שמחזיק ברכה אלא השלום'. וכבר ציינתי כי יש חשד שהשאילתות בסוף הספר הן תוספות לספר.

מכאן יש להעיר גם על הזיקה לפרשות השבוע ב'מעין שאילתות'. עמנואל מציין (עמ' 25–26) כי זיקה זו ניכרת בעמוד הראשון בלבד, בשאילתא בעניין שילוח הקן (פרשת כי תצא) ובזו שלאחריה בעניין ביכורים (כי תבא); לאחר מכן יש כותרת 'אתם נצבים' ושאילתא בעניין אבלות שלכאורה אינה קשורה לפרשה זו. מכאן ואילך באים עשרות עניינים ללא סדר. מעניין מאוד להקביל נתונים אלה לממצאים שהעליתי במחקרי הנזכר, על ספר ה'שאילתות דרב אחאי'. שאילתות קעג–קעד העוסקות במצוות ביקור חולים ועשיית צורכי המת בשבת וביום טוב מצוינות ברוב כתבי היד באופן חריג בכותרת 'כי יקרא' (דברים כב, ו), המכוונת לסדר הארץ ישראלי דווקא ולא לפרשת כי תצא. הקישור של השאילתות לסדר זה הוא ככל הנראה הייעוד של מצוות שילוח הקן: 'למען ייטב לך והארכת ימים' (כב, ז). כפי שהעליתי במאמרי הנזכר, שאילתות אלה אינן מעיקר ספר ה'שאילתות'. מסתבר כי הציון לסדר 'כי יקרא' הועתק יחד עם שאילתות אלה מקובץ שאילתות שלא היה זהה לספר ה'שאילתות' של רב אחאי וציין את השאילתות לפי הסדרים הארץ ישראליים. על קיומם של קובצי שאילתות (בבליות!) המסודרים על פי הסדרים הארץ ישראליים (תחת הפרשות הבבליות) הערתי במאמר אחר.²

השאילתות העוסקות באבלות רשומות בכ"י ששון של ספר ה'שאילתות' תחת פרשת ניצבים, אף שהן מסודרות בדומה לשאר כתבי היד. בדפוס הן נכפלו גם בפרשת כי תצא וגם בסוף דברים (סימנים קפב–קפג במהדורת מירסקי). לקראת סוף ספר 'שאילתות דרב אחאי' מצויות שתי שאילתות העוסקות בהלכות אבלות ומצוינות בסדר 'כי יקרא' העוסק בשילוח הקן, כמו גם בפרשת ניצבים. שאילתות אלה יחד עם שאילתות סמוכות המופיעות לאחריהן אינן מעיקר ספר ה'שאילתות'. סופו של הספר כפי שהוא בכתבי היד שלפנינו מאופיין באי סדר ובגיבוב של שאילתות שונות שנספחו לו ממקורות שונים, קצתם כנראה קבצים ארץ ישראליים. דומני שישנה זיקה בין סופו של החיבור שגילה עמנואל, שהגיע אלינו ככל הנראה בחלקו האחרון בלבד, לבין שלבי העריכה האחרונים של ספר ה'שאילתות'. זיקה זו התקיימה במרחב שבין בבל לארץ ישראל, והיא מלמדת על קליטה של מסורות ספרותיות והלכתיות ארץ ישראליות לתוך הספרות הבבליה – תופעה שאנו מכירים גם מ'הלכות פסוקות' ו'הלכות גדולות' – במקביל לדחיקתה של המסורת הארץ ישראלית הקדומה מפני ההלכה הבבליה שהולכת ותופסת את מקומה. מסתבר שיש לתלות את גיבוב העניינים ב'מעין שאילתות' ואת המבנה הלא סדיר של ה'שאילתות' שם בעובדה שזהו למעשה סופו של החיבור, וזו תופעה אופיינית לסופי חיבורים מעין אלה בתקופה

1 אהרן שויקה, 'ספר שאילתות דרב אחאי והדרשה הבבליה הקדומה', סידרא, לב (תשע"ז), עמ' 160–153.

2 הנ"ל, 'טופס שאילתות בכתבת יד הרב אפרים בן שמריה והמסורת הארץ ישראלית של ספר השאילתות', גנוזי קדם, טז (תש"ף), עמ' 179–231, ובפרט עמ' 207–210.

זו. אם כן, אין ללמוד מכך בהכרח 'שהחיבור לא נערך בצורה קפדנית' (עמ' 70), ויש לקוות שעם גילויים של שרידים נוספים מן החיבור תתקבל תמונה ברורה יותר.

מלבד השאלה של הזיקה הספרותית בין חיבור זה לספר ה'שאלות דרב אחאי' בגלגולי עריכותיו, עיקר חידושו של החיבור הוא כמונן בחומר ההלכתי המקורי שבו. עמנואל מציין כי 'דיעותינו על היצירה ההלכתית בארץ ישראל בתקופת הגאונים מעטות עד מאוד' (עמ' 74), וכל שריד מתורת ארץ ישראל תורם להכרתנו את בית המדרש הארץ ישראלי. אין כמעט דיון בגופן של ההלכות,³ ויש להניח כי החיבור עוד יפרנס מחקרים נוספים. ואולם מחקרו של עמנואל כולל דיונים חשובים על מקורות החיבור ועל שימושו בהם. המחבר השתמש באופן קבוע במשנה, בתלמוד הירושלמי ובתלמוד הבבלי. על נוסח המשנה בחיבור מעיר עמנואל כי הוא מתאים עם 'הנוסח הארץ-ישראלי של המשנה, שמונח היה על שולחנם של חכמי ארץ ישראל בתקופת הגאונים ומוכר לנו אף מכתבי היד הקדומים של המשנה שנעתקו באיטליה במאה האחת עשרה' (עמ' 70). נוסח זה הוא נוסח 'סדר המשנה', היינו טופסי המשנה הכוללים משניות בלבד, בהתאם למסורת הלימוד העצמאית של המשנה בארץ ישראל. ספרי משנה אלה היו גם בספרייתם של רב סעדיה גאון ורב האי גאון,⁴ ונוסחאות משנה מטיפוס זה השתרבו באקראי גם לספרות ההלכות הבבליית מתקופת הגאונים ולמונוגרפיות ההלכתיות של אחרוני הגאונים.⁵ אכן, שימוש מובהק ועקבי בטיפוס זה של המשנה הוא ודאי ממאפייניו הארץ ישראליים הברורים של החיבור.

עמנואל מציין שהתלמוד הירושלמי משמש בחיבור מקור עיקרי לפסיקת ההלכה, אף נגד התלמוד הבבלי. נוסח התלמוד הירושלמי בחיבור משוּבַח לעיתים מזה שמצוי בידינו, ובמקום אחד אף שימר החיבור מספר מילים שנשמטו מחמת הדומות בכ"י ליידין ואין לנו עדות אחרת עליהן. סעיף ארוך ומפורט מקדיש עמנואל לבחינת נוסח התלמוד הבבלי בחיבור, שהשינויים בו מגיעים לעיתים אף לשאלות תוכן ועריכה. עניין מיוחד הוא לשון התלמוד בחיבור. מתברר שמאמרי הבבלי מובאים במקרים רבים בלשון ארמית גלילית תחת ארמית בבליית – וגילוי זה משך את תשומת ליבו של עמנואל כאשר נתקל בראשונה בקטע קטנטן מן החיבור כשהוא דבוק לכריכה! גם את מונחי ההצעה המשמשים בתלמוד הבבלי שינה המחבר לאלה המשמשים בתלמוד הירושלמי. תהליך מעין זה של 'ירושלמיזציה' של הבבלי הפוך מן 'הבבליזציה' המוכרת במסכת שקלים הירושלמית בכתבי היד של התלמוד הבבלי ובי'ספר ירושלמי' האשכנזי,⁶ ואינו ידוע במקום אחר.

אף שהדוגמה שאביא להלן רחוקה באיכותה מזו שתיאר עמנואל ב'מעין שאילות', אציין ממצא

3 יוצאות מכלל זה שתי הלכות שבהן עמנואל מזהה השפעה אפשרית של החיבור על חכמי גרמניה וצרפת (עמ' 66–69).

4 ראו תעה: עווילאל פוקס, תלמודם של גאונים: יחסם של גאוני ככל לנוסח התלמוד הבבלי, ירושלים תשע"ז, עמ' 133–136.

5 ראו: אהרן שויקה, עיונים בספר הלכות גדולות: נוסח ועריכה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ח, עמ' 186 ועמ' 339–345.

6 עמנואל ציין ל'ספר ירושלמי' אך לא לירושלמי שקלים. ראו: יעקב זוסמן, 'מסורת לימוד ומסורת נוסח של התלמוד הירושלמי – לביורר נוסחאותיה של ירושלמי מסכת שקלים', מחקרים בספרות התלמודית: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאל ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 12–76.

שהעליתי ביחס לרוטולוס בכתיבת יד ר' אפרים בן שמריה, מנהיג קהילת הירושלמים בפסטיאט בראשית המאה האחת עשרה.⁷ ר' אפרים מעתיק שלוש שאילתות מראש ספר ה'שאלתות דרב אחאי' ברטולוס זה, אלא שהוא כותב את הארמית הבבלית של ה'שאלתות' בכתיב ארץ ישראלי מובהק, הנוהג במסירה הארץ ישראלית של לשון חכמים ובארמית הגלילית. מסתבר שהסופר הארץ ישראלי השתמש בשיטת הכתיב שהיה רגיל בה באופן בלתי מודע, מה שאי אפשר לומר בחיבור 'מעין שאילתות', שבו המחבר ערך את לשון התלמוד הבבלי ביד חזקה ובכוונת מכוון. הצד השווה הוא שבשני המקרים מוכנסים תיקונים של כתיב ולשון בטקסטים בארמית בבליית בידי מחברים או סופרים ארץ ישראליים, והם מתאימים אותם לנורמות ולמסורות לשוניות של ארץ ישראל. החיבור 'מעין שאילתות' שגילה ופרסם עמנואל מוסיף אפוא נדבך חשוב בחקר תורתה של ארץ ישראל בתקופת הגאונים שאבדה ברובה הגדול, ויש בו גם כדי לתרום להבנת ההשפעות ההדדיות של מסורות ספרותיות והלכתיות בין המרכזים בבבל ובארץ ישראל.

עמנואל מוסיף וחושף את עקבותיו של חיבור זה בספרות הרבנית המאוחרת, בביזנטיון ובאשכנז. הוא גם מעיר על הדמיון בין חיבור זה לשרידים מחיבורים (ארץ ישראליים?) אחרים שעלו מגניזות קהיר ופורסמו תחת השמות 'הלכות על סדר הפרשיות' ו'הלכות דרב אבא'. ויש להוסיף ולהעיר, כי מלבד הדמיון הכללי שמעיר עליו עמנואל, הזיקה בין שלושת החיבורים עולה גם מן הטרימינולוגיה המשותפת. הביטוי 'תינייניא' המציין שאילתא נוספת חוזר בחיבור 'מעין שאילתות'⁸ וב'הלכות דרב אבא',⁹ ובתרגום לעברית ('שנית') הוא רגיל גם ב'הלכות על סדר הפרשיות'.¹⁰ יש לקוות שפרסום זה ינער את האבק גם מעל חיבורים אבודים אלה, שמאז פרסומם לפני כמאה שנה לא חזרו לטפל בהם, ויעורר עניין מחודש במחקרם.

בפרק השני מפרסם עמנואל דף מחיבור מעין ספר 'המקצועות' למסכת בבא מציעא. דף זה מצטרף אל ארבעה דפים מספר 'המקצועות' למסכת זו שפרסם שמחה אסף ולדף נוסף מנוסח אחר של הספר למסכת זו שפרסם מ"ע פרידמן. שלושת הפרסומים הם משלושה חיבורים שונים (או ורסיות שונות של החיבור), כי ישנן מקבילות חלקיות ביניהם, והיחס המדויק בין החיבורים עדיין צריך להתברר. ספר 'המקצועות' בנוי בעיקרו מהעתיקות מתוך ספרות ההלכות מתקופת הגאונים, ספר ה'שאלתות' ו'הלכות גדולות', בשילוב תשובות גאונים, אך הוא מצוטט רק אצל חכמי אשכנז. ישנם דפים של הספר שעדיין לא פרסמו,¹¹ ועניינו של הספר, כמו גם הנוסח של מקורותיו (שספר 'המקצועות' הוא בין העדים המוקדמים שלהם), עדיין זוקק מחקר נוסף.

גם הפרק השלישי חושף שרידים של חיבור שהיה אבוד עד עתה: פירושו של ר' יוסף קרא, מן הבולטים במפרשי המקרא הצרפתים במאות האחת עשרה והשתים עשרה, לספר משלי. למרות

7 שויקה [לעיל, הערה 2], עמ' 216–219.

8 עמ' 92, 94 ('ענייניא', ראו שם, הערה 367).

9 יעקב נחום אפשטיין, 'הלכות דרב אבא', מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 565, 567.

10 ראו: אפשטיין, שם, עמ' 559.

11 עמנואל (עמ' 150, הערה 4) מציין לאחד הדפים שעליהם הערתי בעבודתי (שויקה [לעיל], הערה 5), עמ' 65 וכותב: 'שויקה אינו מנמק את זיהויו'. ואולם כתבתי שם, בהקשר של הדפים מספר 'המקצועות' שפרסם אסף: 'דף נוסף שזיהיתי מטופס זה' והדברים ברורים.

חשיבותו של ר' יוסף קרא כמפרש המקרא לא שפר מזלם של פירושו. רבים מהם אבדו ושרידיהם חוזרים ומתגלים בגניות אירופה. אף בפירושים הנמצאים בידינו בכתבי יד שלמים פחות או יותר, שרידי גניות אירופה מגלים השמטות ושינויי נוסח ניכרים, העולים עד כדי מהדורות שונות.¹² בין כך ובין כך, גניות אירופה הרחיבה בהרבה את ידיעותינו על מפעלו הפרשני של ר' יוסף קרא, ויש לקוות שיימצאו עוד דפים מתוך כתבי יד אלה.

נושאם של שלושה פרקים הוא פרשנות התלמוד: פירוש ר' יהודה בן נתן (ריב"ן) ליבמות (פרק ד), תוספות שאנץ לבבא בתרא (פרק ה) ותוספות ר' פרץ מקורביל לזבחים (פרק ח). י"נ אפשטיין הקדיש לפירושי ריב"ן לתלמוד מספר מאמרים (שקובצו בכרך ג של קובץ מחקריו), ומהדורות חלקיות של פירוש ריב"ן ליבמות על פי כתבי יד הוציאו לאור אפרים קופפר ומשה יהודה בלוי. חמישה דפים מפירוש זה שנמצאו בקטעי כריכה בשופרון פרסם בעבר אנ"צ רות. עמנואל גילה שישה דפים נוספים בארבע ספריות. מתוך אחד עשר דפים אלה פרסם עמנואל רק חמישה דפים, הכוללים טקסט שלא נשתמר בכתבי היד ולא נכלל במהדורות הנזכרות לעיל, אם כי הוא חזר ופרסם במהדורתו את הדפים משופרון שאינם חופפים את כתבי היד. שריד מתוספות שאנץ לבבא בתרא פורסם בעבר מקטע גניות אירופה הנמצא בספרייה הלאומית בירושלים, ועמנואל מזהה ומפרסם כאן שריד נוסף, מתוך טופס של החיבור שהתגלה באוסטריה. בפרק ח מזהה עמנואל ומפרסם שריד ראשון מתוספות ר' פרץ מקורביל לזבחים. בהקדמתו הוא דן בקובצי תוספות למסכת זבחים ומברר גם את המובאות מספרות התוספות בחיבורו של ר' בצלאל אשכנזי, הנמצא לפנינו בשתי מהדורות שונות. הזיהוי של הקטע שמפרסם עמנואל כאן תלוי בהשערתי ביחס למקורן של מובאות אלה. השערה זו צריכה להתברר, לדבריו, במסגרת מחקר מקיף על קובצי התוספות לזבחים בחיבורים מבית מדרשו של ר' בצלאל אשכנזי, מחקר שטרם נעשה. בכל אופן, עמנואל פותח כאן פתח רחב למחקר כזה.

בפרק ו מפרסם עמנואל פסקה אחת בלבד מתוך קטע של ספר 'ערוגת הפשם' שנמצא במינכן. החיבור התפרסם כאמור כבר במהדורתו של אורבך, אלא שבקטע החדש ישנה השלמה להשמטה שנפלה בכתב היד שעליו מבוססת המהדורה, השלמה שיש בה עניין מיוחד, כנזכר לעיל. בפרק ז מפרסם עמנואל קטע מתוך חיבור הלכתי אשכנזי שדומה באופיו לספר 'האסופות' האשכנזי – חיבור שרובו עדיין בכתב יד ורק מיעוטו התפרסם קטעים קטעים במהדורות שונות. עמנואל מעמיד על הדמיון בין הקטע לספר 'האסופות' ומעיר על מספר טעויות זהות במסורות ההלכתיות המובאות בשני החיבורים.

ברכה לעצמו קובע פרק ט, הכולל מחקר גדול בהיקפו על ספר 'מרדכי הגדול' ופרסום שרידים שלו מגניות אירופה. ספר 'המרדכי' מפורסם בריבוי נוסחותיו. מלבד אלו המצוינות על פי מקומן: 'מרדכי דאושטרייך' לעומת 'מרדכי דבני ריינוס', נמצא בספרות הפוסקים הבחנה בין 'מרדכי הגדול' או 'מרדכי הארוך' ל'מרדכי קטן' או 'קצר'.

בראשית המאה העשרים פרסם אברהם זולצבאך לראשונה ליקוטים מתוך כ"י אוקספורד, נויבאוואר 678, שהיה אז באוסף מאיר זליג גולדשמידט מפרנקפורט.¹³ באמצע המאה התשע

12 ראו: אברהם גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 292.

13 מגנזי אירופה, ב, עמ' 286, הערה 4.

עשרה צירף ר' חיים זאפט כעין הקדמה לכתב היד בראשו, שבה הוא זיהה אותו כספר 'מרדכי הגדול'. זיהוי זה נסמך על מספר ציונים מפורשים של המעתיק בגוף כתב היד, וזולצבאך הוסיף ראיות ממספר מובאות המציינות את 'מרדכי הגדול' בכתב היד. כתב היד כולל פסקאות וציטוטים מעשרות חיבורים, והחוקרים שאבו ממנו ציטוטים מחיבורים אבודים כספר 'בשר על גבי גזלים', תשובות 'גאוני ארץ ישראל' שאינן ידועות לנו ממקום אחר (ועמנואל מפפק באותנטיות שלהן), תשובות מהר"ם מרוטנבורג ותשובות אשכנזיות אחרות לא ידועות. בזכות המקורות הטמונים בו מתאר אותו אברהם גרוסמן כ'אחד מבין כתבי היד העבריים החשובים ביותר ששרדו מימי הביניים'. למרות חשיבותו הגדולה, ואף שהשם 'מרדכי הגדול' נקלט במחקר ככינוי לכתב היד, עניינו של הספר עדיין לא התברר לאשורו. ר' חיים זאפט ובעקבותיו זולצבאך קבעו כי 'אין לו שייכות עם מרדכי הנדפס'. אברהם הלפרין דחה את זיהוי כתב היד עם 'מרדכי הגדול' כי הוא אינו כולל את ספר 'המרדכי' עצמו אלא אלפי 'הגהות' שנוספו עליו.¹⁴ 'הגהות' אלה נרשמו יחד עם 'דיבור המתחיל' מספר 'המרדכי', בדרך כלל משפט קצר מסוף הפסקה המקורית ב'מרדכי' שעליה נסבה ההגהה, כדי לציין את מקומה. ואולם הספר עצמו אינו כולל בכתב היד.

הנה, עמנואל מלמד כי זהו בדיוק ענינו של ספר 'מרדכי הגדול': חיבור הכולל אלפי הגהות על ספר 'המרדכי' המכפילות את היקפו המקורי. העובדה שכ"י אוקספורד אינו כולל את ספר 'המרדכי' עצמו אלא רק את ההגהות נוגעת לצורה של מסירת הספר ואינה גורעת כלום מזיהוי החיבור. מעבר לציונים המפורשים של המעתיק, עמנואל מוכיח את זהות החיבור על פי עשרות מובאות מ'מרדכי הגדול' שאסף מן הספרות הרבנית והן נמצאות בכתב היד שלפנינו. לתיאור ראשון ומקיף זה של ספר 'מרדכי הגדול' מצרף עמנואל קטעים מגניזת אירופה הכוללים תשעה דפים שזיהה כשייכים לטופס אחד של החיבור. ואולם, בניגוד לכ"י אוקספורד, הכולל תוספות לספר 'המרדכי' בלבד, הטופס מגניזת אירופה כולל גם את ספר 'המרדכי' וגם את ההוספות שנוספו עליו ב'מרדכי הגדול'. על כן משער עמנואל כי טופס גניזת אירופה משמר שלב מוקדם של 'מרדכי הגדול', שבו 'שילב מחברו האנונימי אלפי הגהות לתוך ספר המרדכי, כשהוא משתדל – אך לא תמיד עומד במשימתו – לציין כל תוספת בראשה ('הגהה') ובסופה ('עד כאן')', ואילו כ"י אוקספורד משמר שלב מאוחר, שבו 'השמיט מאן דהו מהטופס המורחב את כל הקטעים שלקוחים מספר מרדכי הרגיל' (עמ' 293).¹⁵

לא ברור לי מדוע בחר עמנואל לתאר את היווצרות שתי המהדורות של 'מרדכי הגדול' בצורה זו דווקא. לכאורה מסתבר יותר להניח כי בשלב ראשון רשם מחבר 'המרדכי הגדול' את אלפי ההגהות בגיליונות של ספר 'המרדכי', אולי אף בעותק של הספר שכתב על גיליונות רחבים במיוחד, עם ציונים בגוף הספר למקומן של ההגהות. מכאן הועתק הספר בשתי צורות: טופס גניזת אירופה שילב את ההגהות שבגיליונות בתוך גוף הספר, ואילו כ"י אוקספורד בחר להעתיק

14 א' הלפרין, מבוא לספר מרדכי השלם מסכת בבא קמא, ירושלים תשנ"ב, עמ' ח.
 15 עיקרי הדברים על צורת החיבור (כולל ציון לקטעים מגניזת אירופה) כבר נרמזו בתמצית בפרסומים קודמים של עמנואל. ראו: שמחה עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז, עמ' 11, והערה 26. כאן הוא נותן לראשונה תיאור מלא של החיבור ועניינו, יחד עם פרסום הקטעים. חבל שעמנואל לא ציין לתולדות המחקר של זיהוי כ"י אוקספורד והיחס בינו ל'מרדכי הגדול' (וראו: גניזת אירופה, ב, עמ' 293, הערה 33).

רק את ההגהות מתוך הגיליונות. בלא הסבר זה, לא ברור כיצד הצליח סופר כ"י אוקספורד (ולמעשה: אביו) לזהות הגהות שאינן מצוינות בראשון ובסופן, שעליהן העיר עמנואל. בכל מקרה, מדובר בתגלית של ממש המעמידה באור חדש את כל הניסיונות הקודמים לזהות את מהדורותיו של הספר, ומחזירה לאחד מכתבי היד החשובים של הספרות הרבנית את זהותו המקורית.

ספר 'מרדכי הגדול' מספק תגלית מעניינת נוספת בתולדות הספר העברי. מתברר שלאותו כ"י אוקספורד ישנו אח תאום, כ"י ניו יורק בית המדרש לרבנים Rab 673, שהועתק בתבנית זהה לחלוטין לכ"י אוקספורד. דבר זה כשלעצמו לכאורה אינו בעל חשיבות, גם אם הוא תופעה יוצאת דופן שאין כדוגמתה. ואולם, עמנואל גילה כי חכמים בני המאה החמש עשרה והשש עשרה מציינים לחיבור זה על פי מספר העמוד בכתבי היד, והם מכנים את מספר העמוד 'סימן!' חכמים אלה הניחו אפוא כי בידי הלומדים מצוי טופס זהה באותה תבנית שנמצאת בידם. דרך זו של ציון לדפי הספר היא דרך המלך מאז המצאת הדפוס, בפרט בדפוס התלמוד. ואולם, זו דוגמה יחידה בהעקת כתבי יד בשלהי המאה החמש עשרה, ואולי בהשפעת הדפוס היו מי שאימצו מתכונת קבועה של חיבור שתאפשר ציון לעמודי הספר. בנספח לפרק זה עמנואל מתחקה אחר חידה ביוגרפית בזהותו של מחבר ספר 'המרדכי', ר' מרדכי בן הלל: האם הוא היה כוהן? לאחר שהוא מוכיח כי התשובה שלילית, הוא מתחקה אחר מקורו של השיבוש שעולה בעת החדשה, ומציע תשובה מפתיעה מתולדות היישוב היהודי בירושלים בראשית המאה העשרים.¹⁶ סוף דבר, פרק זה הוא מחקר ביבליוגרפי למופת וישמש מעתה פרק חשוב במבוא לספר 'המרדכי'.

בסוף מבואו על 'גניזת אירופה' בכרך הראשון עמד עמנואל על מקצת הקשיים הכרוכים במחקר גניזת אירופה. העובדה שמדובר בדפים ששימשו לכריכת ספרים, שהעברתם ממקום למקום קלה מזו של כתבי יד, כמו גם העובדה שבדרך כלל הם נמצאים בספריות ובאוספים קטנים של מזורים וארכיונים החסרים תשתיות של ספריות אוניברסיטאיות ולאומיות גדולות, מקשים על התחקות אחר הקטעים ומחקרם השוטף. מכיוון שמדובר בדפים הטפלים לספר או לתיק הארכיון, פעמים רבות ישנו בלבול בסימון הקטעים וקשה לאתרם. פעמים רבות הם מצוינים לפי מספר המדף של הספר שבו הם נמצאו, אך לעיתים הם מקבלים מספר שונה לאחר הפרדתם מן הכריכות. גם כאשר מתבצעת סריקה של ספרים באוסף מסוים בחיפוש אחר קטעים חדשים, קשה למצות את החיפוש ולאתר את כל הקטעים המסתתרים בין הכריכות בביקור אחד וללא פירוק שיטתי של הספרים.

אין פלא אפוא שקטעים חדשים הולכים ומתגלים באופן שגרתי, ויש להניח שמלאכת גילויים של קטעי 'גניזת אירופה', פירוקם מן הכריכות וזיהויים עדיין רחוקה מסיום. ניתן להדגים קשיים אלה בדברים שכתב עמנואל בראש פרק ג. אגב תיאור קטעי פירושו של ר' יוסף קרא למשלי שנמצאו בספרייה הלאומית של צ'כיה שבפראג, רושם עמנואל מספר קטעים נוספים שנמצאו שם, בכריכות של שלושה דפוסים ערש שהגיעו לספרייה מספריית המנזר הפרנציסקני שבעיר צ'ב, ביניהם קטעי תלמוד בבלי: קטע גיטין תחת Cheb 7/11, וקטעי עירובין ובבא בתרא תחת Cheb 2/30 (עמ' 162). קטעים אלה כבר תיאר ד' פולקוביץ במאמר משנת 2013, והם

16 נוסח מתוקן של סעיף זה התפרסם עתה בספרו האחרון: שמחה עמנואל, עטרת זקנים: עיון מחודש בתולדותיהם של חכמים, ירושלים תשפ"א, עמ' 118–122.

רשומים גם בעדכונים ל'אוצר כתבי היד התלמודיים' של י' זוסמן באתר פרידברג על פי מאמר זה. אמנם בעדכונים ל'אוצר' רשומים עוד כעשרה (!) קטעי תלמוד משני ספרי ערש אחרים שהגיעו מספרייה זו. הם רשומים תחת הסימנים Cheb 4/52 ו-Cheb 4/65, אינם רשומים אצל פולקוביץ ואף עמנואל לא רשם אותם. לפני כן (עמ' 161, הערה 2) עמנואל רשם קטע בבלי בבא בתרא חדש שמצא בספרייה הלאומית הצ'כית בשנת תשע"ז מחוץ לאוסף צ'ב, ומספרו IV F 4 26. מספר כזה אינו רשום בעדכונים ל'אוצר', אך רשום שם קטע בבלי בבא בתרא לדפים סא-סב מספרייה זו תחת המספר 1.VKOL 37.174/fr. מכיוון שעמנואל לא ציין את דפי המסכת שהקטע כולל, לא ברור אם זהו אותו הקטע שראה עמנואל תחת מספר שונה או שזהו קטע אחר. זו דוגמה לקושי באיתור קטעים חדשים, ברישום מספרי הקטעים ובניהוים. הערה קטנה זו יכולה לתת רושם כלשהו על מידת ההשקעה והיגיעה הכרוכה בחקר 'גניזת אירופה'.

כמה טובה אנו צריכים להחזיק למחבר שהעמיד בפנינו מחקרים מפורטים ובהירים עם מהדורות משובחות של עשרות קטעים חדשים. נקווה שהוא ימשיך במפעלו זה כידו הטובה ונוכח לראות בקרוב מחקרים חדשים וגילויים מפתיעים בכרך נוסף של הסדרה, 'גנזי אירופה', ג.